

УДК 070.449.8:7.049.2

СТАНОВЛЕННЯ КАРИКАТУРИ ЯК САМОСТІЙНОГО ЖАНРУ ВІЗУАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Назаренко Д.С., Сухомлин О.Ю.

Інститут журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто становлення карикатури як самостійного жанру візуальної комунікації, що поєднує у собі елементи образотворчого мистецтва та публіцистики. Досліджено перехід жанру карикатури із образотворчого мистецтва до розрізу журналістичнознавчого дискурсу. Визначено етимологічні особливості терміну «карікатура». Досліджено підміну понять «caricature» и «cartoon».

Ключові слова: ілюстрація, карікатура, візуальна комунікація, жанр, журналістика, образотворче мистецтво.

Постановка проблеми. Журналістика – рід діяльності, який миттєво реагує на будь-які зміни у суспільстві, технологіях, тематиці, лексиці. Психологи та медіа психологи доводять, що невербальну інформацію люди сприймають набагато легше і засвоюють краще, ніж вербальну. У розрізі публіцистики візуальна залишається на другому плані, більш того не завжди визнана як публіцистика взагалі, хоча заслуговує окремого розгляду, відштовхуючись хоча б від того, що на одній з найпрестижніших премій у галузі літератури, журналістики, музики і театру в США, що заснована видавцем «жовтої преси» Джозефом Пулітцером – Пулітцерівській премії, поряд із номінаціями, що стосуються журналістики, такими як: «За висвітлення місцевих новин», «За видатне розслідування», «За майстерність», «За видатну подачу сенсаційного матеріалу», «За розкриття національної теми», «За міжнародний репортаж», «За нарис», «За коментар», «За художню критику» та «За редакційний коментар» стоїть номінація «За редакційну карікатуру».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми: дослідження становлення карикатури не як жанру образотворчого мистецтва, а як жанру публіцистики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значення візуальних елементів та використання ілюстрацій на сторінках друкованих видань є предметом наукових досліджень як вітчизня-

них (О. Цуканова, Т. Кузнєцова, Л. Якименко, Н. Миколаєнко та ін.), так і зарубіжних науковців (А. Бернацька, С. Галкін, О. Анісімова, А. Каск, В. Тулуповта, О. Скогорева та ін.).

На жаль, у дослідженнях українських вчених карикатурі як жанру публіцистика не надається належної уваги, частіше її розглядають як підвид образотворчого мистецтва. Однак, карікатура відіграла і відіграє досить вагоме значення у друкованій пресі, більш того під час війн, конфліктів, гострих соціальних, національних, економічних та політичних протистоянь вона набуває важливого пропагандистського значення.

Мета статті: дослідити та систематизувати наявні відомості про розвиток та становлення жанру карикатури в системі візуальної комунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «карікатура» етимологічно походить від італійського дієслова «Caricare», яка незалежно від семантичних зв'язків зі світом мистецтва, означає «навантажувати», «перевантажувати» або «обтяжувати», а також від дієслівного іменника caricature. Але дуже швидко слово набуває іншого значення – в епоху його виникнення (близько XVI – XVII ст.) термін позначав визначення і підкреслення індивідуальних рис особистості, а отже – перебільшене зображення. Слово набуває поширення в різних мовах. Через французьку мову в XVIII в. потрапляє в німецьку, там досить швидко стає збірним поняттям з широким семан-

тичним полем: спотворення зображення особи; деформовані явища і прояви сатири; як синонім виразу «політична карикатура» – візуальний коментар, який є журналістським жанром. [1]

Однак, у XIX ст. відбулася так звана підміна терміна на позначення карикатури в англійській мові після 1830 року почали використовувати термін «cartoon» (гумористична картинка), такий термін згодом прижився і використовується понині. Більшість сучасних джерел, передусім англійських, набув терміном «cartoon» сучасного значення «каркатура» датують 1840-ми роками. Дослідники наголошують, що поширенню слова як позначення малюваної пародії, гумористичної та часто сатиричної у своєму зображенні соціальних і політичних подій, посприяли англійський сатиричний журнал «Панч» («Punch», перший номер вийшов 1841 року) та американський літературно-публіцистичний щотижневик «The New Yorker» (уперше вийшов 21 лютого 1925 року), які популяризували цю візуальну форму жарту. Називається навіть більш точна дата «народження» цього нового значення терміна «cartoon» («смішні малюнки в газетах і журналах») – 1843 рік, коли номер «Панча» за 24 червня вийшов з таким анонсом: «Punch» має задоволення оголосити, що на перших сторінках свого наступного номера він здивує парламентську комісію публікацією кількох вишуканих малюнків, які будуть називатися «каркатурами (cartoons) 'Панча'» [9].

М. Горький у своїй статті «Кукринікси» у 1932 році написав: «Каркатуру багато хто вважає «кривим дзеркалом» життя. Так дивляться на неї люди, за адресою яких давно і переконливо сказано: «Нема чого на дзеркало нарікати, коли пика крива». Каркатура – соціально значне і корисніше мистецтво зображати різні, не завжди видимі «простим оком» викривлення в поважному обличчі сучасних героїв або кандидатів в герої (маю на увазі гітлерів всіх мастей), а також і в особах громадян, які не бажають бути героями. Викривлення ці «неозброєне» око уловлює насилу, бо, як відомо, внутрішнє неподобство дуже часто і дуже майстерно прикривається зовнішнім благополуччям.

Гостре і влучне око каркатуриста відмінно вміє розкривати ці протиріччя зовнішнього і внутрішнього» [3].

У Європі каркатура має давню традицію. Дослідники зазначають, що історія каркатури починається у середньовіччі. В. Нестеренко відзначає однією із кращих праць роботу А. Швинова «Иллюстрированная история каркатуры с древнейших времен до наших дней», яка вийшла у світ в 1902р. У вступі до цього видання роль каркатури у житті суспільства визначена так: «Якщо ми захочемо відновити у нашій пам'яті будь-яку подію, що давно поринула у вічність, нам варто лише взяти тогочасні каркатури, і вона постане перед нами у всій своїй силі і виразності...» [8].

Найдавнішою з відомих сьогодні каркатур прийнято вважати єгипетський папірус – малюнок митця, ім'я якого встановити неможливо. Він жив понад три тисячі років тому і висміяв самого фараона Рамзеса III (1269 – 1244 рр. до н.е.). Каркатурист використав у своїй сатирі дуже давній байкарський прийом: фігури в образах звірів і домашніх тварин. На відомій каркатурі зображе-

но гру в шахи, де за столом один навпроти іншого сидять самовпевнений лев і антилопа. Протиставлення сили і беззахисності викликає іронію.

Також до нас дійшли каркатури, зображені на античних вазах Греції та Етрурії. Це смішні, зухвалі пародії та епіграми на міфічних богів і героїв. Характерну печать моралі свого часу несуть каркатури середніх віків, що висміюють непристойність, користолюбство, перелюб тощо. Більшість цих комічних і дошкульних каркатур зроблено невідомими митцями. Однак слід згадати, що сатиричними малюнками захоплювалися такі великі художники, як Леонардо та Мікеланджело.

Леонардо да Вінчі і його «каркатури» умовно можна так назвати, якщо розглядати каркатуру крізь призму класичного поняття. Адже класично, каркатура – це навмисно спотворене зображення з метою висміяння або усмішки. Око ж і рука Леонардо наполегливо намагалися схопити і як можна точніше передати огидні і потворні образи. І тут, як і в багатьох інших сферах він виступав піонером. Художники, як до, так і після нього дбали про передачу прекрасного. Потворне, звичайно, теж мало місце бути: без цього образотворче мистецтво неможливо просто технічно, але Леонардо був, напевно, першим, хто свідомо і наполегливо прагнув відобразити потворне свідомо і цілеспрямовано. Зародження і розквіт того, що ми сьогодні називаємо каркатурою припав на XVI століття, з поширенням Реформації, коли противники з протестантського і католицького таборів поливали один одного помиями, не гребуючи в пасквільних виглядах зображати суперника. І тут досвід Леонардо став у нагоді неказанно вчасно.

Широко відома, написана в 1513 році, картина «Потворна герцогиня» фламандського художника Массіса. Каркатурний її характер, очевидно, для сучасників значно знітився. Героїня носить аристократичний головний убір (hornedheaddress), вельми модний років за 30 до створення картини, але застарілий в рік її написання. В її правій руці квітка, символ того, що вона очікує можливого претендента її руки.

Спорідненість даної картини з каркатурами Леонардо настільки очевидно, що впору говорити про пряме наслідування. Створений Леонардо зразок надихнув не одного Массіса. Буквальною реплікою з леонардівського малюнка є алжирська королева на парному портреті голландського художника Венлара Холлар, і знаменита Потворна герцогиня з «Аліси в країні чудес», як її побачив перший ілюстратор казки Теннієл. Дані приклади зайвий раз підтверджують таку просту думку, що далеко не всі художники черпають зразки своїх зображень прямо з життя. Найчастіше їх очі пропускають бачене через своєрідний художній фільтр, встановлений попередниками.

Своїми «каркатурами» Леонардо вільно чи мимоволі втягнувся в полеміку про так звані «парадокси потворного», яка особливо бурхливо розгорнулася в епохи романтизму. Багатьом тоді подобалося те, що раніше вважалося неестетичним в мистецтві: дисонанси в музиці, асиметричне і спотворене в образотворчому мистецтві, вульгарне в літературі. І навпаки, те що вважалося прекрасним, звичайно, не було повалено з п'єдесталу, але вже здавалося гладким, вилощеним, позбавленим життя і руху, а тому нецікавим [2].

Не можна не згадати про внесок у жанр карикатури великого іспанця Франциско Гойї. У відомій серії карикатурних листів «Капрічос» Гойя у гротесково закодованих сатиричних алегоріях висловив почуття глибокого незадоволення деспотизмом і цинізмом тогочасної влади, яскраво розкрив жорстокість інквізиції. У «Капрічос» з приголомшливою силою постає вся Іспанія тієї епохи. Побоюючись переслідування інквізицією, художник підніс офортні дошки королю, не зрозумівшому (а швидше він просто не вважав за необхідне розуміти) їх істинний сенс. Відкриває серію лист з автопортретом – хворобливий, насторожений, занурений в скорботні переживання постає в ньому Гойя тих років. А за автопортретом, змінюючи один одного, сліднують повні сарказму, жаху, часом відчаю і ненависті сцени. Проходить тема дурості та неучтва, паразитизму аристократії, дрібної, улесливої, нікчемної знаті – придворних, здатних перетворити ослів у благопристойних сеньйорів. Але, мабуть, центральне місце займає тема марновірства, релігійного фанатизму, трагічної загибелі жертв в руках інквізиції. Співчуваючи осудженим і вважаючи їх невинними, Гойя не щадить натопт свідків розправи, яка в своєму шаленстві здається позбавленою людського вигляду. Похмуризм представляється майбутнє Іспанії в руках страшних відьом-парок, богинь долі, нещадних до людського життя (лист «Тонко тчуть»). Особа парки, що сидить праворуч, нагадує стару королеву, мати Карла IV. Але з цього не випливає, що в офортах завжди укладено натяк на певну особу, їх значення ширше, ніж карикатура в звичайному розумінні цього слова. Будь-яка гіпербола і гротеск розкривають багатогранні риси людського характеру, цим і визначається надзвичайна сила впливу «Капрічос».

Незважаючи на композиційну і сюжетну схожість з народною графікою французької революції, прийоми Гойї в підході до образу за своїм масштабом і значущістю ближче до карикатур Леонардо да Вінчі. Листи побудовані за принципом висування кількох фігур на передній план, загальною компактною і часто статичною композицією, місце дії ледь позначене та детально не конкретизоване. Фігури дуже пластичні, тонкі обривисті штрихи дають не тільки лінію контуру, а й обсяг. Основний мальовничий ефект побудований на контрастному зіставленні чорних і білих плям [8].

Надзвичайно цікаву сторінку в історії відкриває гумористична графіка, пов'язана з фігурою Наполеона I, якого засипали своїми сатиричними стрілами англійські, італійські, німецькі, російські карикатуристи. Особливо дошкуляв імператору англійський художник Джеймс Гілрей.

Наполеон – окрема тема в низці карикатурних персонажів художника. Одну з його робіт про французького імператора досі вважають мало не найвідомішою політичною карикатурою усіх часів. Йдеться про роботу «Пудинг в небезпеці або Епікурейці за вечерею» 1805. На ній прем'єр-міністр Великої Британії Пітт і Наполеон ділять світ: Англія відрізає собі світовий океан, а Франція – Європу. Сам Наполеон Бонапарт не раз обіцяв повісити художника Джеймса Гілрея, але, здавалося, такі заяви тільки заохочували

художника на створення ще більш витончених сатиричних малюнків про імператора.

У 1830 році французький художник і журналіст Шарль Філіппон заснував одну з перших в Європі газет, що спеціалізуються на карикатурах, LaCaricature. За гостру політичну сатиру і зображення короля Луї-Філіпа в образі груші Філіппон потрапив до в'язниці, після чого став дещо стриманіше [4].

З часом в силу своїх особливостей, функцій і орієнтованості на масового глядача (читача), карикатура, що виникла як жанр графічного мистецтва, поступово втрачає свою самостійність, об'єднується з книгою і журналом. Виникнення політичної образотворчої сатири пов'язують з Францією початку XIX ст., передумовами чого стали як політичні заворушення, так і винахід способу літографічного друку. Завдяки цьому поліпшувалася репродукція, з цього часу і почалася спочатку у Франції, а потім і інших країнах сатирична преса.

Світова практика показує, що редакційній карикатурі відводяться цілі шпальти провідних газет, таких як: «WashingtonPost» (Америка), «NewYorkTimes» (Америка), «Jyllands-Posten» (Данія), «DagensNyheter» (Швеція), таблоїд «Expressen» (Швеція), «Przekroju» (Польща). Більш того, створюються цілі проекти присвячені редакційній карикатурі. Наприклад, Марек Рачковський, польський карикатурист, лауреат спеціальної нагороди місячника «Press» («Преса») у категорії публіцистика (за 2003 р.) і «Малого Жезла 2004» – нагорода Фонду Польської Культури, видає збірку карикатур польською мовою, що розкривають різноманітні соціальні явища Польщі.

Карикатура в соціальних мережах стала невід'ємною частиною новинних стрічок у соціальних мережах. Анонімні та авторські карикатури висміюють політику держави, соціальні проблеми та навіть світське життя. В Україні існує спілка карикатуристів, у світі стали вже звичними фестивалі та конкурси карикатури, активно проходять виставки карикатур, зокрема у 2015 році в Києві проходила міжнародна виставка, головною ідеєю якої було представлення карикатури як критичного та незалежного жанру. В Україні кількість художників, які співпрацюють із медіа є обмеженою, та незважаючи на це, сформовані багаті традиції жанру й досягнення київської школи карикатуристики – у багатьох країнах відомі роботи А. Василенка, В. Дружиніна, О. Дергачова, А. Казанського, Ю. Кособукіна, В. Казаневського та ін. Карикатуру активно використовують провідні медіа України та світу. Однак, сучасних досліджень карикатури на ниві вітчизняної науки не так багато.

Висновки з даного дослідження. Дослідивши історіографію жанру карикатури, можемо зробити висновки, що карикатура, як явище, виникло ще у XVI сторіччі, однак не мало чіткого визначення і позначало визначення і підкреслення індивідуальних рис особистості, а отже – перебільшене зображення предмету. Знаходилася у розрізі образотворчого мистецтва і жодним чином не пов'язувалася із журналістикою та медіа.

У подальшому карикатура розширила межі охоплення. І від рис особистості, у сучасному розумінні шаржу, почала розвиватися і транслюва-

ти явища життя. У цей період виникає політична, побутова та соціальна карикатури. Франція стала осередком побутової карикатури, а от Іспанія та Італія, що славляться нестримними характерами народів, дали початок соціальній та політичній карикатурі.

Війни та революції, а особливо Друга світова війна стали знаковими для пропагандистської функції карикатури. Сатиричні малюнки, що їх розклеювали по всіх містах, викидали пачками з гелікоптерів та використовували як роздаточний матеріал – були ледь не найпотужнішим механізмом впливу на свідомість та формування громадської думки. Масовість та зрозумілість ма-

люнка для різних верств населення робили свою справу. У цей час карикатура перестає сприйматися як образотворче мистецтво, а переходить у розріз публіцистики. Саме карикатура другої світової війни дає поштовх для наукових досліджень цього жанру як публіцистичного.

Підсумовуючи вищезазначене, відзначаємо, що карикатура мобільний та пластичний жанр. Відповідно до перебігу світових подій, а також технічних можливостей, карикатура набуває нових ознак, функцій та методів використання. Саме тому потребуються сучасні дослідження карикатури, які б відповідали сучасному стану медіа та суспільства в цілому.

Список літератури:

1. Вайшенберг З. Журналістика та медіа / Вайшенберг З., Кляйнштойнбер Г., Пьорксен Б. – К.: Центр вільної преси, Академія української преси, 2011. – 530 с.
2. «Вечные сюжеты» [Електронний ресурс] // Л. даВинчи. «Карикатуры» – [Режим доступу]: <http://sokolwlad.narod.ru/sujets/00index.html>
3. Горький М. Кукрыниксы // Правда. 1932. 31.01. № 30
4. Историческая правда [Електронний ресурс] // Самые опасные карикатуры: – Режим доступу: <http://www.istpravda.ru/artifacts/12552/>
5. Нестеренко В. Шарж і карикатура в системі графічного мистецтва / В.О. Нестеренко, Т. І. Батенко. – Львів: Астролябія, 2008. – 240 с.
6. Сарказм по-английски: карикатуры Джеймса Гилрея к 200-летней годовщине [Електронний ресурс]: – Режим доступу: https://artchive.ru/news/940-Sarkazm_poanglijski_karikatury_Dzhejmsa_Gilreja_k_200letnej_godovschine
7. Хмурий В. Образотворча сатира 1905 року / В. Хмурий // Всесвіт. – № 22 – 23. – 1905. – С.12–15.
8. Швилов А. Иллюстрированная карикатура с древнейших времен до нашей дней / А. Швилов. – М, 1902. – 320 с.
9. Ink&Snow [Електронний ресурс] // «Cartoons» – Substance&Shadow: – Режим доступу: <http://inksnow.blogspot.com/2011/07/cartoonssubstanceshadow.html>

Назаренко Д.С., Сухомлин О.Ю.

Институт журналистики

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

СТАНОВЛЕНИЕ КАРИКАТУРЫ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ЖАНРА ВИЗУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

В статье рассмотрены становления карикатуры как самостоятельного жанра визуальной коммуникации, сочетающий в себе элементы изобразительного искусства и публицистики. Исследовано переход жанра карикатуры по изобразительному искусству в разрезе журналистиковедческого дискурса. Определены этимологические особенности термина «карикатура». Исследовано подмену понятий «caricature» и «cartoon».

Ключевые слова: иллюстрация, карикатура, визуальная коммуникация, жанр, журналистика, изобразительное искусство.

Nazarenko D.S., Sukhomlyn O.U.

Institute of Journalism

of Taras Shevchenko National University of Kiev

CREATION OF CARTOONS AS AN INDEPENDENT GENRE OF VISUAL COMMUNICATION

Summary

This article shows the establishment of cartoon as independent genre of visual communication, that compares both elements of art and publicism. Investigated the transition from the cartoon genre of art to journalistic discourse section. Etymological features defined the term «cartoon». Studied substitution of concepts «caricature» and «cartoon».

Keywords: illustration, cartoon, visual communication, genre, journalistic, art.